شیعری فەقێ تەیران ناوی خاوەنەکەی ون کردبێ و بووبێ بەشیعری میللی سەرزاری بێ خاوەن. لەم لایەنەوە قەناتی کوردۆ دەوری دیاری هەیە لە کۆکردنەوەی هەندێ لەو شیعرانەی لەناو خەڵکیدا بەشیعری فەقێ تەیران ناسراون. زۆریان لە دوای جەنگی یەکەمی گیتی لەلایەن هەندێ لە زانایانی ئەرمەن و کوردەکان خۆیانەوە تۆمارکراون و بڵاوکراونەتەوە.

ئەم شیعرەی خوارەوە بەناوی «دلبەر» لە کۆکراوەکانی ڕۆشنبیری ئەرمەنی (س. مووڤێسیان)ە لە کتێبی «زماننامە کورمانجی» لە ساڵی **١٩٣٥** لە یەریڤان بڵاوی کردۆتەوە. قەناتی کوردۆ تێکستی ئەو شیعرەی بەتیپی لاتینی نووسیوەتەوە و لە کتێبی «تاریخا ئەدەبیاتا کوردی» بڵاوی کردۆتەوە.

ئەی دلبەرا گەردەن زەری
وەی نازکا دێم قەمەری
قامەت ژ مووما فەنەری
ویران ئەزم مالم خراب
ئەی دلبەرا گەردەن لەتیف
وەی نازکا قامەت ئەلیف
قامەت ژ رەیحانا خەفیف
ویران ئەزم مالم خراب
ئەی دلبەرا گەردەن دوراج
وەی نازکا میسلی زوجاج
قامەت ژ ڕەیحانا قەراج
ویران ئەزم مالم خراب
ئەی دلبەرا قامەت میسال
وەی نازکا دلی هەژار
تە ژ خاندن کرم بەتال
ویران ئەزم مالم خراب
ئەی دلبەرێ وەی دلبەرێ
فەریاد ژ دەستێ کەسەرێ
ئاڤەک ژ ئاڤا کەوسەرێ
ویران ئەزم مالم خراب
ئەی دلبەرا گەردەن زراڤ

دێم شووشەیە، تژی گولاڤ
ئەی دوختەرا بەژنا زراڤ
ویران ئەزم مالم خراب
چاڤان کو هلتینی ب مەستە
ئەو چەند یا میسری ب دەستە
ل کوشتنا من تە ب قەستە
ویران ئەزم مالم خراب
ئەو ب قەستا من بکوژی
ئەو کافرە دل ناسۆژی
گەلەک سۆتم کرم ڕژی
ویران ئەزم مالم خراب
گەلەک سۆتم کرم کەباب
کریە ب من سەد ڕەنگ خراب
یا لەیتەمی کونتو توراب
ویران ئەزم مالم خراب
یالەیتەنی کونتو ڤە خوور
وەی نازکا من تە ژ دوور
بێ هش کرم زلفی د حوور
ویران ئەزم مالم خراب
بێ هش کرم زلفی د ڕەش
بسکێ سیاه، بهنێ د خوەش
ئەی دوختەرێ چابک بمەش
ویران ئەزم ماڵم خراب
بێ کێف کرم زلفێ د رەش
بسکێ سیاه زلفێد قەمەر
عەشق و حبەتا من ل سەر
ویران ئەزم مالم خراب
سۆتم بەرشاتم بی حەساب

لێ پرسی بۆ کرمە کەباب
کریە ب من سەد ڕەنگ عەزاب
وێران ئەزم مالم خراب
سوبحان ژ شاهە ب تەنێ
خالیق ل خالا گەردەنێ
ئەز دین کرم بەردان دنێ
وێران ئەزم مالم خراب
عەشقا مەزا ج پەیدا بوویە
ئیرۆ ل من دژڤار بوویە
هیڤی دکم حەقیقییە
وێران ئەزم مالم خراب

فەقێ تەیران لەم بڕە شیعرەیدا ئەفسانەی دڵداری گیانی دەخاتە ڕوو، زیاتر بەسیحر و جوانی دلبەر هەڵدەڵێ ئەوەی دڵی خۆی هەستی پێدەکا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەچاو و بسکی ڕەش دوور نەکەوتۆتەوە ئەوەی ڕەمزی دیاری کەرەستەی جوانکارییە لە شیعری نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

(٥)

ئەم غەزەلەی فەقێ تەیران بەناوی «فەقێ تەیران و ئەڤینا دلا» موناجاتێکە لەگەڵ دڵ، ڕەنگە وەکو دیالۆجێک بکەوێتە ڕوو، بەڵام لە ڕاستیدا مۆنۆلۆجە، واتە فەقێ تەیران لەگەڵ خۆی قسە دەکا، هەر خۆشی بەدڵ داناوە، لەبەر ئەوەیە دڵ وەرامی ناداتەوە بۆیە دەبێتە مۆنۆلۆج.

لە ڕووی کێش و قافیەوە شاعیر پێڕەوی هیچ دەستوورێکی نەکردووە، کێش ئاساییە، خۆماڵی و هەشت سیلابییە، بەڵام یاریی بەقافیە کردووە لە غەزەلەکەدا سیستێمی کوپلە بەدی دەکرێ، بۆ ئەم مەبەسە سێ جۆرە کوپلەی بەکارهێناوە: هەندێکی مەسنەوی، جووت قافیە، یا دوونیوە دێڕ شیعر، بڕێکی سێیین (سێ نیوە دێڕ شیعر)، هی دیکەی چوارین (چوار نیوە دێڕ شیعر).

نەرۆ دلۆ دلێ بازی
چ ژ حالێ من د خوازی
بەسە بکی هەوار و گازی
تە ئەز کرمە بەلەنگازی
***
ئیرۆ سڤەکە ژ هەر سڤامە

ئەز خەیالا دلدا مامە
نزانم شەرقێ هاتمە شامە
***
نەرۆ دلۆ تو ب تفق
تو رێوی یی هاتە مفرق
***
هەرۆ دلۆ چرا وو سا د کەوگری
بەسە دکی شین و گری
حیساب بتە گەت نە ل ڤری
چرا ژ ئەڤنا زۆر د گری
***
برینا دلێ من ساغ و سلی
ژ کەزەڤێ دا دخلی
هەر دل بکە شین و گری
***
دلێ من ئیسنانێ بێ زمان
ل من دکە هەوار و فەرمان
***
گەلۆ ژ بۆ چ ئەز ل ڤر نەمام
سەد و پێنج سالێ من بوون تەمام
***
ڤێ سەیادی ل من دا بوو
ل بن بەحرا مەزن را بوو
***
هەرۆ دلۆ ژ خەوێ رابە
غەما دل وێ بەلابە
ژ بەلقیسایێ نایێ جابە
***

کۆفیا هلکەڤ خەملی سەردا
کەچک هات رابووم بەردا
گەلۆ کێ ژ دلێ من خەبەردا

***

شەربەتا لەوز و کلامان
دا دەست خاس و عامان
دلێ من ئینسانێ بێ زمان
ل من دکە هەوار و فەرمان

***

بوو پاییز ل ڤان دەران
خەزان زەر بوون سەرێ داران
سەفا نا بە ل وان دەران

***

دلۆ چما تو ها خواری
تو ژ من را بێ ئیعتیباری
گەلا هەیە ئینسانێ نەمری

ئەم پارچە غەزەلە لە کۆکراوەکانی کوردی قەفقاسی ڕووسیایە، بۆ یەکەمین جار قەناتی کورد بڵاوی کردۆتەوە.

(٦)

ئەم غەزەلەی فەقێ تەیران نموونەییێکی پراکتیکییە لە بەڕەنگاوڕەنگ کردنی قافیە و ژمارەی کوپلە (بەندەکان) بەئارەزووی خۆی دیاری دەکا، کوپلەی دوو نیوەدێڕی و سێ نیوەدێڕی و پێنج نیوە دێڕی بەکارهێناوە. لەمانادا دلبەری لێ ون بووە، هەوار بەهەوار لە دوایدا دەگەڕێ.

وای دلبەرا دێم ب شەمال
بۆتە دگەڕم وار ب وار
هەر بۆتە بووم خراب مال

***

تو دلبەرا ئەسل زادە
تە ژ من بریە چاخ و وەدە

قنیات دل دا بوویە بێ سەودە

***

تو دلبەرا من عەنەلا
ئیرۆ قەوی ژ من بووی جودا
ئەز مامە بێ هش و سەودا

***

تو دلبەرا دەرێ بێ قەبایێ
ب ئوسول جەمال تففی ڕوو دنیایێ

***

قەوی ئیرۆ من جەد کرییە
درهەم لە خەلقێ زەف کرییە
سێ سەد و شێست بەیت حازر کرییە
ل ناڤ خەلقێ بەلاڤ کرییە
هاڤەکی رند ل خوە کرییە

گەڕانەکەی شاعیر بەدوای دلبەردا لەبەر ئەوەبووە پێی بڵێ چیرۆکێکی شیعری داناوە لە سێ سەد و شەست بەیت پێکهاتووە. ئەمە یەکێکە لە چیرۆکە شیعرییەکانی لەوانەیە «شێخ سەنعان» بێ ئەگەرچی لەوە کەمتریشە.

(٧)

لەم پارچە شیعرە لیریکییەدا شاعیر لەگەڵ قاز و قولێنگ دەدوێ، قولێنگ لە ئاسمان، شاعیر لەسەر زەوی، فەقێ تەیران وەک هەموو ئادەمزادێک خۆزگە بەباڵندە دەبا، ئازاد و سەربەستە، بێ جێ و مەکانە، ئاگاداری هەموو ڕووداو و هەواڵێکە، زۆر شت دەزانێ، دەیەوێ فێری هەموو شتێکی بکا.

هەی قولینگۆ خوە نەوەستینە
پەڕ و باسکان هەر هلینە
هەرە ژ تەبیبەتێ گلیا بینە
ئیرۆ ل سەر ڕێیان ئەز ڕەویمە

***

تو ل هەوا خوەش جەبار بە
سەر گاز و گێد بلند خوار بە

هەما ژ دەردێ من هشيار بە
هەی مال خراب تو گۆداری کە
پەڕ و باسکان ل سەرمن سی کە
من ژ دگەل خوە ڕێوی کە
چەند گليان ل من سافی کە

***

مال خراب بکە ل من قيرين
دل و جەگەرا من تەڤ بوارين
ئەزم ئيرۆ بێ سەودا سەرين
گەلەک ڕەفێد ل من دا بهرين

***

هەی قولينگۆ تو دفڕی ل دنيايێ
هەرە جها بێ بدە عەينەلايێ
بێژە فەقێ تەيران نها نايێ

دوا ئارەزووی شاعیر ئەوەیە، بەقولێنگ دەڵێ: تۆ لە هەموو جێییێک هەی، هەر جێییێکی بچی کردگاری لێیە، بەهەموو کەس بڵێ فەقێ تەیران جارێ نایە!

(٨)

لەم برە غەزەلە کورتەدا فەقێ تەیران موناجات لەگەڵ ڕۆژدا دەکا، لە بنجدا بەئەلفوبێی لاتینی بڵاویان کردۆتەوە بەناوی «فەقێ تەیران و ڕۆژ» لە چاپیان داوە.

شاعیر لەم شیعرە لیریکییەدا هەرچەندە باس لە ڕاستییێکی فیزیکی دەکا لەبارەی گرنگی ڕۆژەوە لە ژیاندا، واتە ژیانی مرۆڤ و سروشت (ئاژەڵ و ڕووەک) بەبێ ڕۆژ هەڵ ناکا. بەڵام هەناسەیێکی جوانکاری داوەتێ بەجۆرێک بۆمان بکرێ ئەم شیعرە وەک هۆنراوەییێکی پەروەردەیی (دیداکتیکی) بخەینە ڕوو.

ڕۆژهەلات و ئاڤا بوو
عەرش و ئاسمان جێکی ڕاوەستابوو
دنيا ب تەبيعەتێ شين و ئاوابوو

***

هەی ڕۆژا سۆر ب ڕەنگێ خوەڤا

بێ تە هێشين نابە گول و گها

***

تەنين ب ڕێوی قەت ڕێ نابەت
تو ڕۆژەکە ئامن و تاقەت
بێ تە ناژين ئينسان و مەخلوقەت
ب تە دبن هەر گاڤ فرقەت

***

تو بلندی هەر گاڤ پەروازێ
عەرد ژ تە هەر گاڤ دزێ

***

تو مينا پێلێت ئاگر ل ئاسمان
گەرمی ددی دەشت و زۆزان
تو گەرم د کی سەر و بنە
تەڤا و ڕەوور ب تە دبن قەنج

ئەم شیعرە وەک تەعریفێکی زانستگاییانە بۆ «ڕۆژ» بەهۆنراوە دەکەوێتە بەرچاو.

(٩)

ئەم بەرهەمە شیعرییەی فەقێ تەیران لە ٣٣ چوارین پێک هاتووە، واتە ١٣٢ نیوە دێڕە شیعر، دەتوانین زاراوەی «قەسیدە»ی عەرەبی بۆ بەکاربێنین، ئەمە لەلاییێک لەلاییێکی دیکەوە قەوارەی گەورەیی شیعرەکە بە ژمارەی دێڕی شیعری بۆ چیرۆکی شیعری (ئیپیک) بەکاردەهێنرێ، بەتایبەتی فەقێ تەیران ناچار بووە پێڕەوی ئەمە بکا لە چیرۆکە شیعرییەکانیدا، بەڵام لێرەدا دەبینین درێژەی بەشیعرە لیریکییەکەی داوە بەبێ ئەوەی جێگە و کات و بزووتنەوە و قارەمانی تێدا بێ بەو شێوەیەی چیرۆکی شیعری گەرەکییەتی. ئەم جۆرە شیعرە لە ئەدەبی کوردیدا لە «قەسیدە»ی عەرەبی و «پۆیێم»ی ئەوروپاییەوە نزیکە. با گەشتێک لەم گێتییە جوانەی فەقێ تەیراندا بکەین. شاعیر دەڵێ:

ئيرۆ ژ دەست حوسنا حەبيب
سەرکەشتە وو حەيرانم ئەز
من عەشق و موحەبەت بوون نەسيب
سەوادێ سەرگەردانم ئەز
عشقێ گەلەک سەوداکرم

بێ ماڵ و بێ مەئوا کرم

نوورا چرا وندا کرم

مووسایێ عیمرانم ئەز

مووسا ژ دەست حوسنا ب نوور

شیرینی یا خاڵێن د هوور

سەجدە برە بەر کۆهێ توور

نێزیکی ڕەمزێ وانم ئەز

ڕەمزێ کو دێ دلبەر بکن

جارەک ب چەشمان سەیر بکن

دێ کۆهی قاف کەرکەر بکن

مەجرووحێ پڕ کۆڤانم ئەز

ئاه ژ دەست کۆڤان و قەهران

من سەبر نایێت ل سەحران

شوبهەتێ مەوجێن د بەحران

قلزم و عوممانم ئەز

قلزم و بەحرێن د هەفتێ

ئاگرێ عشقێ کو کەفتێ

دێ دسۆژیت شوبهێ نەفتێ

من دییە پێ زانم ئەز

موناجاتێکە فەقێ تەیران لەگەڵ دلبەری دڵداری حەقیقی دەیکا ، بەڵام نەک بەرەوڕوو بەڵکو وەکو کەسی سێیەم ناوی دەبا . جوانی خۆشەویست سووتاندوویەتی وەکو جوانی نووری کردگار چۆن مووسای عیمرانی سووتاندووە لەسەر کێوی توور (سینا = حۆریب) و خاکەکەی کردووە بەکل و چاوی جوانانی پێ دەڕێژرێ. گەرمایی و سارای بیابان شاعیر بێزار دەکا ، پەنا دەباتە بەر زەریا ، ڕوو دەکاتە زەریاکانی قلزم (زەریای سوور) و زەریای عومان، شوێنی ئیلهامی شاعیرانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەمانە «عوممان»ی پێدەڵێن کەچی عەرەب بە«عومان» ناوی دەبا .

من دییە موحبەت چ ڕەنگە

سۆهتمە دۆژا پرینگە

من مودام دل ژێ بەهنگە

ب نالین و ئەفغانم ئەز

نالینا تەیر و تویووران

کالینا چەنگ و بلووران

غولغولێن د قەسر و قوسووران

بلبلێ خۆش خانم ئەز

بلبلم دایم دخوینم

ئەز یەقین ئەز تە نەبینم

دین دبم سەودا دمینم

سەرخۆش و سەکرانم ئەز

سەرخۆش و ئەبتەر کرم تە

ژ عیللەتان ڕەنگ زەرکرم تە

سۆتم و کەرکەر کرم تە

تو ئاگر و بوریانم ئەز

ئاگر و پێتا د دل دا

مەعنەیان داغان کو هلدا

ئەو کیتاب ناچیت دوو جلدا

حافزێ مەدحانم ئەز

حافزێ مەدح و پەسەندان

ڕۆهینا مەحبووب و ڕەندان

بێ حیساب وەربوون د فندان

سۆتی یێ بێ جانم ئەز

سۆتمە قەت قەت و نارن

کوشتمە زەرب لێ دیارن

من دەمەک سەبر و قەرارن

نەخۆشێ پڕ ژانم ئەز

نەخوەشێ ڕەنگ لێ نەمایی

دەست ل سەر فالی نیهایی

وان دگۆت ژ چاڤان کهایی

کوشتی یێ عەینانم ئەز

کوشتمە هەردوو عویوونان
یان کی بێد نیسبەت ژ نوونان
رادکەت ئەو قەتل و خوونان

گرتی یێ زیندانم ئەز

فەقێ تەیران لەم شیعرە و لەگەڵێ بەرهەمە ئەدەبییەکانی تریدا خەریکی باڵندانە. جریوە و جووکە و ئاوازیان تەسبیحات و تەهلیلەیە بۆ توانا و گەورەیی کردگار. شاعیر لە حاڵەتی ئاسایی مرۆڤ دەچێتە دەرەوە و سەرخۆش دەبێ، ئینجا ڕووبەڕووی نەخۆشی دەبێتەوە، سەرەڕای ئەم هەموو ئەشکەنجە و ئازارە، بەندکراوی بەندیخانەی عەشق دەبێ.

گرتیمە ئینساف ل میرن
قازی یو موفتی ڤە بیرن
قەید کرم کەس بێ خەبیرن

بەندەیێ هیجرانم ئەز

ما د بەندا فیرقەتا تە
جان فیدایێ خدمەتا تە
دا ببینم، ڕەحمەتا تە

نۆبەدارێ خانم ئەز

نۆ بەدارێ قوللەهێ خوە
دەرگەڤانێ دەرگەهێ خوە
بینە بیر و ئاگەهی خوە

تولەیێ ئاستانم ئەز

تولەیێ دەرگاهێ یارم
شەڤ و ڕۆژان نۆبەدارم
وەستایێ دەر ئینتیزارم

چاڤڕێییێ سولتانم ئەز

چاڤڕێییێ سرڕا ل پێشم
مەقسەدا ئەز لێ ڤەنیشم
هیجرەتا یووسف دکێشم

یەعقووبی کەنعانم ئەز

کوڕە بوو یەعقووب ژ دینێ
ژ پەردەیا داغا ئەڤینێ
گەر دبێن ڤەکە برینێ

حەوجەیێ لوقمانم ئەز

وان دگۆت لوقمان تەبیبە
گۆتە من خەف عەندەلیبە
شافی یێ دەردان حەبیبە

بێ باوەڕ و ئیمانم ئەز

سوند دخۆم ساعیدو دەستان
کەڤر و سەیلێت ل بەستان
من ب خۆل جورحان ب بەستان

بێ ڕاحەت و ئاسانم ئەز

عاشقان راحەت یا کێمە
ئاگر و پێتا دلێ مە
چەند هەزار مەدحان دبێمە

موحیتێ ئاسمانم ئەز

لەم پارچە شیعرانەدا شاعیر بچووکە وەک لەشێکی ئادەمزاد، خۆی دەکا بەدیل و کۆیلە و پێش خزمەت، بەڵام گیان و دەروون لە پایەی پێغەمبەرانە، «دووری یووسف» و «ئازاری یەعقووب» دەچێژێ.

خۆزی من سەد سەر هەبوونا
سەد هەزار دەڤ پێڤەبوونا
ئەو هەموو ل مەدحێن تە بوونا

هێژ ب وان نوقسانم ئەز

ئەز کز و زەر بووم ژ قەهرێ
دێ دەڤک چ بکەت ژ بەحرێ
یان دووچاڤ چ بکن ژ سەحرێ

بێ دیتنا عەینانم ئەز

سەد هەزار چاڤ من دڤێنا

بایەکی پەردە هەلێنا

خەت و خال من تێر بدینا

عەشقە قووتێ جانم ئەز

هەر کەسێ عەشق تێ ئەسەر کت

سەد هەزار پەردان ل بەر کت

هەموویان دێ کەر ب کەر کت

تازی یوو عووریانم ئەز

پەردە چوو ئەز مامە تازی

دل سەرا مەحبووب دخازی

من عیبادەت عەشق و بازی

بێ مەیوو مەیخانم ئەز

خانی یا بادەوو مەی تێ

موغنی یوو هەم چەنگ و نەی تێ

من ژ عەشقان هەیە هەی تێ

سەرخوەش و سەکرانم ئەز

شاعیر ئاواتەخواز بوو سەد سەری هەبوایە، هەر سەری هەزار دەمی بوایە، هەمووی بۆ پێداهەڵدانی دلبەر بەکار بهێنایە، هێشتا نەیدەتوانی وێنەی جوانی خۆشەویست بکێشێ.

فەقێ تەیران بەم چاربینانە دوایی بە شیعرە لیریکییە بەرز و جوانەکەی دێنێ:

سەرخوەشی ئاڤا حەیاتێ

مەجلیسا ڕەقس و سەماتێ

دی چ کەم ب سەوم و سەلاتێ

ب کووزە وو فینجانم ئەز

ئەو مەیێ گەردەن درێژان

شیشە وو وان بادە ڕێژان

من نەما هش ل نڤێژان

ل دەفتەرا دینانم ئەز

(میم و حێ) عەقل ڤەدەردا

سجلەیا عەشقێ و دەردا

لەو قەلەم ئانی ب سەردا

مەعفوویێ غوفرانم ئەز

(١٠)

لەم غەزەلە پڕ لە سۆزەدا فەقێ تەیران ئەوەی ناو دڵی دێنێتە سەر زمانی، ئەو جوانە یا ئەو نیگارانەی دەیانپەرستێ لەگەڵ سروشت تێکەڵیان دەکا، ئینجا هەوڵ دەدا خۆشی ببێ بە بەشێک لە سروشت. لەو کاتەشدا گومانی لەوەدا هەیە ئەو جوانانە لە دەردی دڵی بگەن:

ئەز چ بێژم چ بەیان کم

مەخفیا تە ئەز عەیان کم

سڕڕی دلی ئاشکەراکم

کەس ب حالێ من نەزان

چەندی بێژم سڕڕ و حالان

ئاه ژ دەستێ چاڤ غەزەلان

هەر دنالم ماه و سالان

کەس ب حالێ من نەزان

ماه و سالان ئەز دنالم

شەڤ و ڕۆژ تالیب ویسالم

عاشقێ بەژنا شەپالم

کەس ب حالێ من نەزان

عاشقێ بەژنا لەتیفم

خەستە حالم پڕ زەعیفم

موبتەلا قامەت ئەلیفم

کەس ب حالێ من نەزان

موبتەلا قامەت فەنانە

ژ یار و دۆستان جودامە

عاشقێ نوورا خودامە

کەس ب حالێ من نەزان

عاشقێ سێڤ و بهامە

ژ بۆ جەمالا موبتەلامە

گـەر ببـینم جـان فـیـدامـە

کـــەس ب حـــالێ من نـەزان

ئەو باغێ سـۆر گـول د نیـڤـێـدا

یار و مـەحـبـووب مـەشـیـان تێدا

خـوەشــە ژی کــەیفـا دنێ دا

کـــەس ب حـــالێ من نـەزان

ئەو مـەحـبـووبا وەکـو سـتـێـرا

تەعـەسـیـرا کـچـا مـێـرا

تە حـەلاندی (فـەقێ تێـرا)

کـــەس ب حـــالێ من نـەزان

فـەقێ تەیران ئەم غـەزەلەی لەسـەر بنچینەی چوارین داناوە، نیـوە دێڕی چوارەم لە هەمـوو بەندەکـاندا دووبارە دەبێـتـەوە، لە سێ نیـوە دێڕە بەندەکـاندا لەلایێک ئەوە دەردەخـا ئەوەی نـاو دەروونی گـەلێک قـورسـە، لەلایێکی دیکە باس لە جـوانی خـۆشـەویست و سـروشت دەکـا، ئەو سـروشـتـەی بەجـوانی خۆشەویست جوانتر بووە، بەڵام هەموو ئەوانەی باسی لێوە دەکا ویست و ئارەزووە و ئەو لێیان بەدوورە، بۆیە حاڵی خراپە و کەس پێی نازانێ.

سێبەر و تارمایی ئەم شیعرە لە غەزەلێکی میهرەبان خاتوونی کچە شاعیری کوردی سەدەی نۆزدەم دەجووڵێتەوە، شیعرەکەی میهرەبان زیاتر دەچێتەوە سەر کێشی عەرووز. لە بەرگەکانی داهاتووی ئەم «مێژووی ئەدەبی کوردی»یە باسی لێوە دەکرێ.

***

فەقێ تەیران گەورەترین شاعیرێکی کوردی کوردستانی سەرووە لە دروستکردن و پەیداکردنی شیعری کوردی، بەشدارییێکی زۆری کردووە لە دانانی بەردی بناغـە و پەرەسـەندن و بۆ پێشـەوەچوونی شیـعری کوردی. بەرهەمی شیعری شاعیر نموونەی بەرزی ئەدەبی نەتەوەکانی ڕۆژهەڵاتە، لە ڕووی ناوەڕۆکەوە خەریکی دڵداری و کۆمەڵایەتی و دانایی و فەلسەفە و سۆفیزم و گەلێ لایەنی دیکەی ژیانی ئادەمزادە، لە ڕووی ڕوخساریشەوە کێش و قافیە و ڕیتمی میللی و زمانی ساکار و ڕستەی ئاسانی بەکارهێناوە و شێوەییێکی ڕەسەنی داوەتە شیعرەکانی.

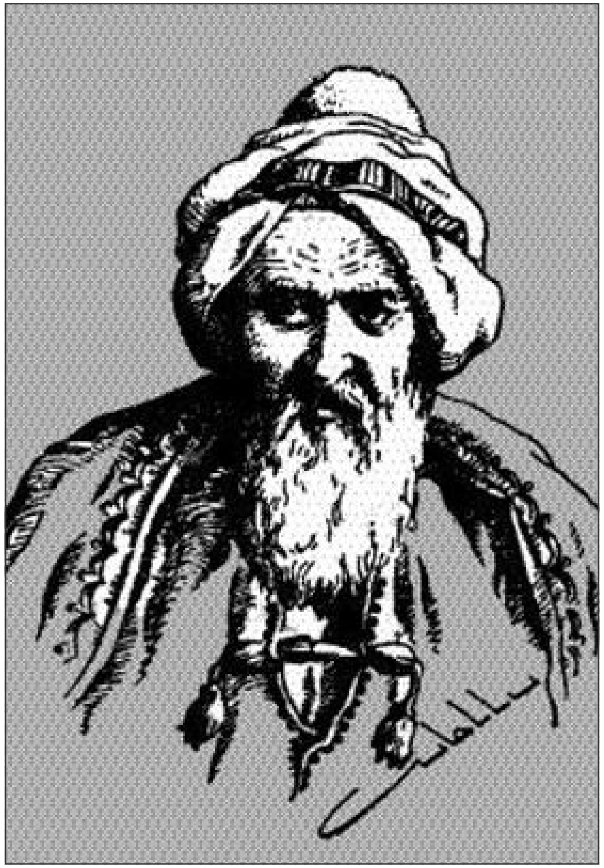

مەلای جزیری

بەشی دوازدەم

مەلای جزیری

١٥٦٧ - ١٦٤٠

گـــــولّی باغێ ئرەمێ بوهتــــــانم

شــەبچــراغێ شــەبێ كــوردســـتــانم

بەسەرهات

مـەلای جزیری یەكێكە لە بەناوبانگترین شاعـیری كـوردسـتـانی سـەروو. ناوی ئەحـمـەدە، ناوی باوكی محەمەد بووە، لە بنەماڵەی «ئەنساریبیان» بووە كە یەكێكە لە بنەماڵە دیار و ناودارەكانی جزیری بۆتان. لە شاری جزیرە لەدایک بووە. ڕاستترین بۆچوون لەبارەی سەردەمی ژیانی مەلای جزیرییەوە ئەوەیە كە مەلا ئەحمەدی زڤنگی نێوان سەدەی دەیەم و یازدەمی هیجری (سەدەی شازدەم و حەڤدەمی مەسیحی) دەستنیشان كردووە.

لە ئەدەبیاتی جوگرافیدا دوو زاراوە لە بابەت «جزیرە» و «بۆتان»ەوە بەكاردەهێنرێن، یەكەمیان «جزیری بۆتان» و دووەمیان «جزیر و بۆتان». ئەوەی ئاشكرایە زاراوەی «جزیرە» بۆ ناوی شارەكە بەكاردەهێنرێ و «بۆتان»یش بۆ ناوی ناوچەكە بەكاردەهێنرێ، بەم پێیە «جزیری بۆتان» ئەوە دەگەیەنێ ئەو شارەی ناوی «جزیرە»یە سەر بەناوچەی بۆتانە، هەرچی «جزیر و بۆتان»یشە ناوهێنانی شار و ناوچەكەیە بەدوای یەكەوە. جگە لەمە زاراوەی «جزیرە» ناوچە گشتییەكەش دەگرێتەوە كە بریتییە لە ناوچەكانی كوردستانی توركیا كە شاری جزیرە پایتەختیەتی هەروەها خاكی كوردەواری هەموو سوریا و ناوچەی زاخۆ لە كوردستانی عێراقدا.

مەلای جزیری لە ساڵی ٩٧٥هـ/١٥٦٧م لەدایک بووە. زانیارییەكی ئەوتۆ لە ناوەوە نییە لەبارەی پەروەردە و خوێندنی سەرەتایی، بەڵام بەمەزندە و ئەو گێڕانەوانەی لەبەردەست دایە لەبابەت ژیانی خوێندەواری لە سەدەكانی شازدەم و حەڤدەم لە كوردستاندا دەتوانین بڵێین مەلای جزیری لە حوجرەی مزگەوت دەستی بەخوێندنی قورئان كردووە، گۆیا ئەمە لەلای باوكی بووە، چونكە ئەویش مەلایێكی ناودار بووە. لە پاشانا زانستییە ئیسلامییەكان و ئەوانەی پێوەندییان بەزمانی عەرەبییەوە هەیە بەرێكوپێكی و بەسەركەوتوویی شارەزایان بووە وەک لە بەرهەمە شیعرییەكانیدا دەردەكەوێ.

هەندێ لە سەردەمی فەقێیەتی لە چەند شوێنێكی وڵاتی كوردەواری بردۆتە سەر بەمەستی خوێندن، لە ئامێدی و جۆلەمێرگ و ئامەد (دیاربەكر) ژیاوە. ڕۆژگارێكی درێژ لە گوندی ستریاس لە نزیک دیاربەكر ژیاوە و كۆتایی بەخوێندنی مەدرەسەی حوجرە هێناوە و ئیجازەی دوازدە عیلمی مەلایی لەسەر دەستی مەلا تەها ناوێک وەرگرتووە.

لە دوای ئیجازە وەرگرتن كراوە بەمەلای گوندی سربال لە ناوچەی دیاربەكر، لە پاشانا ڕووی كردۆتە حەسەنكێف و لەوێ بووە بەمەلا، وانەی زانستییە ئیسلامیەكان و زمانی عەرەبی وتۆتەوە، هەروەها ئیجازەی مەلایەتیشی داوە بەفەقێیان، ئینجا گەڕاوەتەوە وڵاتی خۆی و لە جزیری بۆتان زیندەگانی كردووە تا گەیشتۆتە سەرووی تەمەنی حەفتا ساڵی و لە ١٠٥٠هـ/١٦٤٠م كۆچی دوایی كردووە.

هەندێ ئیسگە لە ژیانی ڕۆشنبیری مەلای جزیری ڕوون و ئاشكرایە، ئەمانە ڕاستی سەردەمی ژیان و هەندێ لایەنی بەرهەمەكانی ڕوون دەكەنەوە، وەكو:

١- شیعرێكی لە تەمەنی چل ساڵیدا وتووە (١٠١٥هـ/١٦٠٦م).

٢- شیعرێكی دیكەی لە تەمەنی سی ساڵیدا وتووە (١٠٠٥هـ/١٥٩٦).

٣- لە ڕۆژی سێ شەمموی ١ی موحەررەمی ١٠٤١ی هیجری بەرامبەر بە(٢٩ی تەمووزی ١٦٣١ مەسیحی) جزیری كۆتایی بەنووسینی دیوانی خۆی هێناوە، ئەو كاتە تەمەنی ٦٦ ساڵان بووە.

٤- لە ساڵی ١٠٣١هـ/١٦٢١م لە جزیرە لەگەڵ فەقێ تەیران دیالۆجێكی شیعری داناوە.

هیچ سەرچاوەیێک لەبەردەستدا نییە دیاری ئەوە بكا مەلای جزیری ژنی هێنابێ. ئارامگای لە شاری جزیرەیە لەژێر زەوییێكە لە مەدرەسەی سۆر و بووە بەجێ زیارەتگا و نەزرگای خەڵكی ئەو ناوە. مەدرەسەی سۆر گەورەترینی ئەو نۆ مەدرەسەیە بووە كە لەو سەردەمەدا لە مزگەوتە بەناوبانگەكانی ئەو شارەدا بوون.

وەک لە شیعری مەلای جزیری دەردەكەوێ نازناوی شیعری «مەلا یا مەلێ» بووە، بەڵام نازناوی «نیشانی»شی بەكارهێناوە. هەندێ جار ناوی ڕاستی خۆی كە «ئەحمەد»ە لە هەندێ شیعریدا هاتووە.

دیوانی مەلای جزیری

لە ڕۆژگاری ژیانی ئەم شاعیرەوە دەسنووسی دیوانی كەوتۆتە ناوەوە لە كوردستانی سەروودا، تا ئێستاش ناو بە ناو دەسنووسی تازەی دیوانی شاعیر دەدۆزرێتەوە، دەتوانین بڵێین دەسنووسی دیوانی مەلای جزیری لە دەسنووسی بەرهەمی هەموو شاعیرانی ئەو ناوچانە زیاترە، یەكێ لەو دەسنووسە نایابانە ئەوەیە كە كوردناسی ئەڵمانی مارتن هارتمان لە ساڵی ١٩٠٤ لە بەرلین بەرێگەی لیتۆگراف بڵاوی كردۆتەوە، واتە ڕۆژهەڵاتناس وێنەی فۆتۆگرافی لاپەڕەكانی دەسنووسەكەی گرتووە وەک خۆی دانەی ئامادە كردووە بۆ نامەخانە و زاناكانی ڕۆژهەڵاتناسی لە ئەوروپا، هەروەها پێشەكییێكی بەئەڵمانی بۆ كارەكەی نووسیوە. ئەم دانەیە یەكێكە لە دەسنووسە چاكەكانی دیوانی مەلای جزیری.

جگە لەمە هەندێ دەسنووسی دیكە تا ئێستا پارێزراون و نرخی تایبەتی خۆیان هەیە هی وەكو:

١- دەسنووسی شاعیری بادینی، میری ئامێدی، محەمەد تەیاری كوڕی ئیسماعیل پاشا لە ساڵی (١٢٣١هـ/١٨١٥م) ڕوونووس كراوە و لە نامەخانەی مەلا تەهای مایی پارێزراوە.

٢- دەسنووسی مەلا مستەفای یووسفی لە ساڵی (١٣٥٧هـ/١٩٣٧م) ڕوونووس كراوە و لە نامەخانەی مەلا مەحموودی یووسفی پارێزراوە.

٣- دەسنووسێک ناوی نووسەری لەسەر نەنووسراوە لە ساڵی ١٣٥٧هـ/١٩٣٧م) ڕوونووس كراوە،

ئەوەی تێدایە خاوەنی دەسنووسەکە عومەری کوڕی ئەسعەد، ئێستا لە نامەخانەی موحسین دۆسکی پارێزراوە.

٤- دەسنووسی مەلا تەها کۆفلی لە ساڵی (١٣٦٩ھ/١٩٤٩م) ڕوونووس کراوە لەسەر دانەی شێخ تاهیری شۆشی، لەنامەخانەی موحسین ئیبراهیم دۆسکی پارێزراوە.

دیوانی چاپکراوی مەلای جزیری بەم جۆرەیە.

١- چاپی محەمەد شەفیق ئەرواسی لە ئەستەموول لە ساڵی ١٩١٩ بڵاوکراوەتەوە.

٢- «العقد الجوهري في شرح ديوان الجزري»، مەلا ئەحمەدی زڤنگی بەعەرەبی لێکی داوەتەوە لە ساڵی ١٩٥٩ لە قامشلی بەچاپی گەیاندووە، چاپی دووەمی لە ساڵی ١٩٨٧ لە دیمەشق (شام) بڵاوکراوەتەوە.

٣- دیوانی مەلای جزیری تێکستی زڤنگی بەبێ لێکدانەوە بەڕێگەی ئۆفسێت لە (دار الكتاب العربي) لە میسر بڵاوکراوەتەوە، ساڵی چاپی دیاری نەکراوە.

٤- گیوی موکریانی لە ساڵی ١٩٦٤ لە هەولێر دیوانی مەلای جزیری بەچاپ گەیاندووە.

دەسنووسی مەلای جزیری
نوسخەی مارتن هارتمان

٥- سادق بەهائەدین ئامێدی لە ساڵی ١٩٧٧ لە بەغدا دیوانەکەی بەچاپ گەیاندووە.

٦- هەژار تێکست و لێکدانەوەی دیوانی جزیری لە ساڵی ١٩٨٠ لە تاران بەچاپ گەیاندووە.

٧- زەینولعابیدین زنار و م. ئەمین نارۆزی دیوانی مەلای جزیرییان گواستۆتەوە سەر تیپی لاتینی و لە ساڵی ١٩٨٧ لە سوید چاپیان کردووە.

٨- زەینولعابدین زنار و فرات

یایتلاری بۆ جاری دووەم دیوانی جزیرییان بەتیپی لاتینی لە ساڵی ١٩٩٢ لە ئەستەموول بەچاپ گەیاندووە.

٩- دیوانا مەلایێ جزیری، بەراوردکردن و هەڵبژاردنی موحسین ئیبراهیم دۆسکی و پێداچوونەوە و کۆکردنەوەی ئیسماعیل تەها شاهین، لە ساڵی ٢٠٠٠ لە دهۆک چاپ کراوە. ئەم دیوانە چاکترین دیوانی مەلای جزیرییە ئەوەی تا ئێستا بڵاوکراوەتەوە.

١٠- لە ساڵانی ١٩٤١ - ١٩٤٣ کۆواری «هاوار»، لە شام، لە ژمارەکانی (٣٥-٥٨) دیوانی مەلای جزیری بەزنجیرە بڵاو کردۆتەوە.

شیعری مەلا جزیری لە ڕووی کێش و قافیەوە

مەلای جزیری یەکەمین شاعیری کوردە سیستێمی کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیەی شیعری کلاسیکی عەرەبی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، سوودی لە تاقیکردنەوەی ئەدەبی فارسی و تورکی عوسمانی وەرگرتووە.

ئەگەر ئێمە لەلایەن کێشەوە سەرنجێکی ورد بدەینە دیوانی شاعیر، ئەم کێشە عەرووزییانە لە شیعرەکانیدا دەدۆزینەوە: ڕەمەل، هەزەج، ڕەجەز، بەسیت، سەریع، موزاریع، خەفیف، لەناو ئەمانەدا بەشی هەرە زۆری لەسەر کێشی ڕەمەل و هەزەج و ڕەجەز ڕێکخراون، ئەوانی دیکە لە هەر یەکەیان دوو سێ شیعری هەیە.

لەڕووی قافیەوە شاعیر زۆرترین دەنگەکانی زمانی کوردی و هەندێ لە دەنگەکانی زمانی عەرەبی بەکارهێناوە، لەم لایەنەوە مەلای جزیری یەکێکە لەو شاعیرە کلاسیکییانەی کورد کە زۆرترینی دەنگ (تیپ)ی زمانی کوردی و عەرەبی لە شیعرەکانیدا بەکارهێنابێ.

گەڕانەوەیێک بۆ دیوانی شاعیر

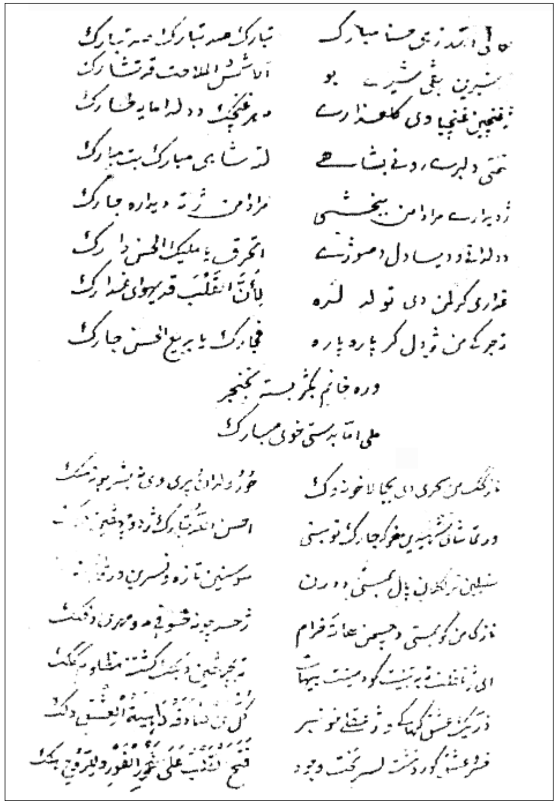

دەسنووسی دیوانی جزیری
نوسخەی محەمەد تەییاری
پاشای ئامەد (دیاربەکر)
١٢٣١ ھ - ١٨١٥ م

دەبینین ئەم دەنگە (تیپە) کوردی و عەرەبییانە کراون بەقافیە (ا، ب، پ، ت، ث، ج، ح، خ، د، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ف، ق، ک، گ، ل، م، ن، ە ـە، و، ی، ێ).

مەلای جزیری سەرداری غەزەلی کوردییە

داهێنەری غەزەلی کێشی عەرووزی و یەکێتی قافیە لە ئەدەبی کوردیدا مەلای جزیرییە. دیوانی مەلای جزیری لە ڕووی پلە و پایەی هونەرییەوە لە دیوانی کەڵەشاعیرانی فارسی هاوچەرخی خۆی کەمتر نییە. لەم لایەنەوە مینۆرسکی کە قسەی دێتە سەر ئەوەی باس لە شیعری کلاسیکی کوردی بکا، دەڵێ: هونەری شیعر لەلای کورد گەلێ فراوانە، ئەگەر بیرمان بۆ ئەوە بڕوا بەپێی ئەو نموونە شیعرییەی لەبەردەستمان دایە بڵێین شیعری کوردی نەگەیشتۆتە شیعری نەتەوە هاوسێکانی لەبەر ئەوەیە بەتەواوی لە زمانی ئەدەبی کوردی نەکۆڵراوەتەوە. بێگومان ناشارەزایی لەبەرهەمی شیعری بەرزی مەلای جزیری بووە هۆی ئەوەی ڕووی ڕاستی شیعرەکانی نەکەوێتە بەرچاو. هەروەها مەلای جزیری وەکو کۆنترین کوردی خاوەن دیوان، ڕۆژهەڵاتناسی ئەوروپا نەیتوانیوە پسپۆڕێک بدۆزێتەوە توانای ئەوەی هەبێ دیوانی مەلای جزیزی وەربگێڕێتە سەر زمانێکی ئەوروپایی، ئەگەر ئەم کارە بکرێ ڕووی ڕاستی شیعری کوردی کلاسیکی وەکو بەرهەمێکی هونەری بەرز دەکەوێتە بەرچاو.

مەلای جزیری دەورێکی گەورەی هەبوو لە دروستکردن و مشتوماڵ کردن و گۆڕانی غەزەلی کوردی، بەوەی ئادەمزادی تێکەڵ بەسروشت کردووە و پەردەیێکی سۆفیزمی زۆر تەنکی بەسەردا کێشاوە، مەرجەکانی پێویست بەباوەڕی ئایینی کۆ کردۆتەوە.

غەزەل و قەسیدەکانی شاعیر نموونەی زانایی و هۆشیارین لە هونەری شیعردا، وێنەی بەرزییان لە هەڵبژاردنی وشەی بەتین و کێشی عەرووزی پێویست و قافیەی سفت وەرگرتووە. تەم و مژی ئایینی و سۆفیزم قورسی و سەرتییان داوەتە مانای شیعرەکان، ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی هەموو کەسێک لە مانای شیعرەکان نەگا، تەنیا بەشێک لەو کەسانەی لە پلە و ئاستی خوێندەواری و ڕۆشنبیری شاعیر بوون، واتە چینی خوێندەواری مومتازی ئەو ڕۆژگارانە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کارێکی یەکجار گەورەیان کردە سەر پەرەسەندن و گۆڕان و دیارکردنی دواڕۆژی ئەدەبی کوردی وەکو سامانێکی گرنگی نەتەوەیی.

بەرزی شیعری مەلای جزیری لە ڕووی هونەرییەوە ڕاستی تیۆری «بەتەواوەتی لەدایکبوونی بەرهەمی شیعری و هونەریی» دەگەیەنی. بەو مانایەی بەرهەمی باش پێوەندی بەپلەی ڕۆشنبیری شاعیرەوە نییە، واتە شاعیر وەکو زانا نییە لە سەرەتاوە بەتاقیکردنەوە تێبپەڕێ و ڕۆژگارانی پیریەتی لووتکەی بیرکردنەوەی بێ لە زانستیدا.

غەزەل و قەسیدە لای مەلای جزیری بەزمانی کوردی بەکاملّی لەدایک بوو، ئەگەر یەکێک بڵێ مەلای جزیری دەبوو بەفارسی شیعر دروست بکا باوەڕ ناکەین خەتای کردبێ، چونکە لەو سەردەمەدا زمانی فارسی باو بوو، بەڵام مەلای جزیری لەبەر ئەوە ئەو ڕچەی شکاند، چونکە بیروباوەڕی نەتەوەیی، یا بەواتایێکی تر «کوردایەتی» لە دوای جەنگی چالدیران (١٥١٤) بەشێوەیێکی دیکە کەوتە ناوەوە لەو کاتەی خاکی کوردەواری لە نێوان شای عەجەم و سوڵتانی عوسمانی دابەش کرا. ئەمە بووە هۆی

پەیدابوونی هەستی نەتەوەیی، لەبەر ئەوە مەلای جزیری کە شیعری کرد بەکوردی مەبەسی ئەوە بوو بڵێ کورد نەتەوەیێکە مافی ژیانی هەیە، پێویستە ئەدەب و هونەری نەتەوەیی خۆی هەبێ و ئەم ئەدەبە وەکو ئەدەبی عەرەبی و فارسی و تورکی عوسمانی بێ، چونکە ئەویش بەئایین موسڵمانە و خزمەتی ئایینەکەشی کردووە.

مەلای جزیری هەستی بەوە کردووە کە کوردە، بیری لەوە کردۆتەوە ئەو زمانەی قسەی پێ دەکا زمانی زانستی ئەو سەردەمە نەبوو، ئەوەی زانیوە کە خوێندەواری لەڕێی زمانی عەرەبییەوە وەرگرتووە چونکە زمانی ئایینی ئیسلام بووە، لەلایێکی تریشەوە تەماشای کردووە زمانانی فارسی و تورکی عوسمانی لەگەڵ زمانی عەرەبی تاقیکردنەوەیێکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری تازەیان دروست کردووە، ئەم تاقیکردنەوەیە تەنیا ئایینی نەبووە، پێوەندی بەهەموو لایەنەکانی دیکەی ژیانەوە بووە. ئیتر لەمە گرێیێک لەناو دڵی شاعیر دروست بووە، بۆ کردنەوەی ئەم گرێیە هەوڵی داوە زمانی کوردی بخاتە ناو ئەم تاقیکردنەوەیە لە ئەدەبدا. بەم جۆرە زمانی کوردی بەشداری کردووە لەو ئەدەبەی کە ئەدەبی ئیسلامی پێ دەڵێن و لە ئەنجامی لێکدانی کولتووری هەموو نەتەوە موسڵمانەکان، ناوەڕۆکی ئەم ئەدەبە ئیسلامییە تەنیا ئایین نییە بەڵکو هەموو لایەنەکانی ژیان دەگرێتەوە، لەبەر ئەوە بۆ ئەوەی لەلایەنە ئیسلامییەکە جیا بکرێتەوە، ئێمە بەباشی دەزانین زاراوەی «ئیسلامەوی» بۆ بەکاربهێنرێ.

چوارخشتەکییەکەی جزیری لەسەر شیعری حافز

چوارخشتەکییە ناودارەکەی مەلای جزیری «نەوایا موتریب و چەنگێ...» لەسەر غەزەلەکەی حافزی شیرازی (١٣٢٥ - ١٣٨٨م) «ألا یاأیها الساقي» هەردووکیان لە گێتی ئەدەب دەنگیان داوەتەوە، زۆرتر لە ناو کۆمەڵی ڕۆشنبیرانی کورد.

ئەمە تەواوی چوارخشتەکییەکەیە:

نەوایا موتریب و چەنگێ فەغان ئاڤێتە خەرچەنگێ
وەرە ساقی حەتا کەنگێ نەشۆیین دل ژ ڤێ ژەنگێ
حەیاتا دل مەیا باقی بنووشین دا ب موشتاقی
(ألا یا ایها الساقي أدر کأساً وناولها)

***

کو کاتیب دێمی جەدوەل کت شکەستە خەت موسەلسەل کت
ژ یەک حەرفان موفەسسەل کت کیە ڤێ موشکلێ حەل کت
دزانێ ڕوودێ عوود ئەووەل چ داڤێتن سروود ئەووەل
(کە عشق آسان نمود أول ولی أفاد موشکلها)

***

وێ شەفەق ژ مهرا سەعدێ شرین لەعلێ شەکەر وەعدێ

دنالم شویهەتی ڕەعدێ عەجیب لێ ژ ڤێ جەعدێ
(کە دل را تاب هر چینش بکفری میبرد دینش
ز تاب جعد مشکینش چه خون أفتاد در دلها)

***

د ڤێ تاقێ د ڤێ خانێ مە عەیش و ئێمنی کانێ؟
کەسێ دەست دت ژ دەورانێ نهالەک ڤێ گولستانێ
(در آغوشش چه می آرد کە از دل جانش بسپارد
جرس فریاد می دارد کە بر بندید محملها)

***

ب قورئانێ ب ئایاتێ ئەگەر پیرێ خەراباتێ
ببێژت سەجده بن لاتێ موریدێ وی دبن قاتێ
(مرید أر بی بصر نبود ز فرمانش بدر نبود
مو سالک بی خبر نبود ز راه و رسم منزلها)

***

ژ ڤێ زولمات و دەریایێ ژ مەوجان قەت خەبەر نایێ
شکەستی کەشتی یا بایێ عەجاجی وێ شەڤێ دایێ
ژ حەرفا ماه و سالێ ما نەهات در شەکلێ فالێ ما
(کجا دانند حال ماسبک باران ساحلها)

***

مە ڕا ژئەووەل چ بر خامی کشاند ئاخر ب بەد نامی
ژ ڕەنگێ سەعدی و جامی ژ شوهرەت پێ حەسین عامی
ب دەنگ و بانگ و ئاوازێ دبێژت نەغمەیا سازی
(نهان کی ماند آن رازی کز و سازند محفلها)

***

ژ حافز قوتبێ شیرازێ (مەلا) فەهم ئەر بکی رازێ
ب ئاوازێ نەی و سازێ ببێ بەر چەرخێ پەروازێ
(تزد من حبه الصفوی به أهل الهوی نشوی
متی ماتلق من تهوی دع الدنیا وأهملها)

پارچە غەزەلێکی کورت بەزمانی عەرەبی بەناوی «ألا یا أیها الساقی...» لە مەی و مەیخانەی کۆڕی سەرخۆشانی عەشق دەدوێ دەدرێتە پاڵ یەزیدی کوڕی معاویە (٦٤٦-٦٨٣م). ئەم شیعرە بووە

بەسەرچاوە بۆ حافزی شیرازی و شیعرێکی بەفارسی هۆنیوەتەوە و هەندێ ڕستە و مانای وەکو خۆی لە شیعرە عەرەبییەکە وەرگرتووە و لە شیعرەکەی خۆیدا بەکاری هێناون. ئەوەی ئێمە ئاگاداربین مەلای جزیری یەکەمین شاعیری کوردە غەزەلەکەی حافز کاری لێ کردبێ و لەم چوار خشتەکییەدا ڕەنگی دابێتەوە. لە دوای چوار خشتەکییەکەی مەلای جزیری، گەلێ شاعیری کورد ئیلهامیان لە هەردوو بەرهەمەکەی حافز و مەلای جزیری وەرگرتووە، هەندێ تەزمینیان کردووە، هی دیکە چوار خشتەکی و پێنج خشتەکییان لێ دروست کردووە و ناوبانگیان گەیشتۆتە پلەیێک هیچ کۆڕ و گۆشەیێکی ئەدەبی کوردی نییە ئاگاداری بەسەرهاتی «ألا یاأیها الساقی» نەبێ.

گەلێ بۆچوون و لێکدانەوە لە ئەدەبی کوردی لە گۆڕێیە لە بابەت ئەم غەزەلەوە، بیروڕای پێچەوانە کەوتوونەتە ناوەوە، هەندێ کەس بۆچوونی دڵداری مەجازی و شەرابی سەرزەمینییان هەیە، هی دێکە بەچاوێکی سۆفیزم تەماشای مەسەلەکە دەکەن، بۆچوونی غەزەلەکە بەدڵدارییێکی حەقیقی و سەرخۆشییێکی لاهوتی کردگاری لێک دەدەنەوە.

ڕەنگدانەوەی سۆفیزم لە شیعری شاعیردا

پێش هەموو شتێک پێویستە ئێمە سنوورێک لە نێوان ئەم زاراوانە بکێشین، «سۆفیزمی کۆزمۆسی» وەک فەلسەفەیێک «سۆفیزمی ئیسلامی» وەک دیاردەیێک لە «زوهد»ەوە پەیدابووە، «دەروێشیزم» هەندێ لایەنی پراکتیکییە لە «سۆفیزمی گشتی»، ئینجا ڕێکخراوەکان، واتە تەریقەتەکان، لە دواییدا ڕەنگدانەوەی فەلسەفەی سۆفیزم لە ئەدەبدا، ئەمەیان مەبەسی بنچینەیی ئێمەیە.

لە گێتی ئەدەبی کوردیدا مەلای جزیری وەک شاعیرێکی «سۆفی» ناوبانگی دەرکردووە، دیارە ئەم بڕیارە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە بووە لە شیعری شاعیردا. ئینجا پرسیارێک لەم لایەنەوە دروست دەبێ: مەلای جزیری چی سۆفییێک بووە؟

بەلای ئێمەوە ڕەنگدانەوەی سۆفیزمی ئیسلامی لە ئەدەبی عەرەبی و فارسی و تا پلەیێکیش تورکی عوسمانی کاری گەورەی کردۆتە سەر خەملاندنی خەیاڵی ئەدەبی سۆفی لەلای مەلای جزیری، ئەدەبی سۆفیزمی فارسی بەگشتی کاری گەورە بووە، لە هەموویان زیاتر بەرهەمی شیعری جەلالەدینی ڕۆمی (١٢٠٧م-١٢٧٣م).

لەلای مەلای جزیری سۆفیزم لە خزمەت ئایین دایە، ئەم دیاردەیە ئیسلامییە و هەندێ لە سۆفیزمی کۆزمۆسی جیای دەکاتەوە. ئێمە لەسەر ئەو باوەڕەین مەلای حزیری لەسەر هیچ تەریقەتێکی سۆفیزم نەبووە ئەوانەی لە کوردستاندا باو بوون، لە سەردەمی مەلای جزیری تەریقەکانی دەروێشی لە کوردستاندا وەک ڕێکخراوێک لە ناوەوە نەبوون. ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە لە دوا ساڵانی سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەم شێخ مارفی نودێ (١٧٥٢-١٨٣٨) و شێخ خالیدی شارەزووری نەقشبەندی (١٧٧٩-١٨٣٠) پەیدا بوون، بۆ یەکەم جار یەکەمیان بەردی بناغەی ڕێکخراوی تەریقەتی قادری (شێخ عەبدولقادری گەیلانی) (١٠٧٧م-١١٦٥م) دانا و دووەمیان ڕێکخراوی تەریقەتی نەقشبەندی (شیخ بەهائەدینی نەقشبەندی) (١٣٨٩م کۆچی دوایی کردووە) دامەزراند. بەم پێیە ئەو دوو تەریقەتە وەک